Innovative trends of science and practice, tasks and ways to solve them. Athens, 2022. S. 442–446.

МОРФЕМНІ ТА СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЛАСНИХ НАЗВ

Торчинський Михайло Миколайович,
доктор філологічних наук, професор
Хмельницький національний університет
torchynskyim@khmn.edu.ua
Торчинська Наталія Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри слов'янської філології
Хмельницький національний університет
torchynskan@khmn.edu.ua

Словотвірні й морфемні особливості власних назв, разом із морфологічними та синтаксичними, є складником граматичних ознак, оскільки граматика загалом і кваліфікується як «розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови. Граматика … – сукупність підсистем, якими є *морфологія*, *синтаксис* і *словотвір*» [1, с. 110].

Безперечно, у вітчизняному мовознавстві на морфеміку і словотвір пропріальних одиниць вже зверталася увага. Наприклад, валентність морфем в основах ойконімів української мови схарактеризована в дисертаційній роботі О. І. Крижанівської [2], а визначити морфемну структуру найменувань поселень допомагають інверсійні словники, укладені Д. Г. Бучком [3] та О. І. Крижанівською [4].

«Особливості творення українських пропріативів відбиті у наукових працях О. О. Белея, А. О. Білецького, Д. Г. Бучка, В. А. Бушакова, К. Й. Галаса, В. О. Горпинича, І. М. Желєзняк, О. П. Карпенко, А. П. Коваль, М. Кордуби, А. П. Корепанової, Ю. М. Кругляк, О. А. Купчинського, В. В. Лободи, В. В. Лучика, Л. Т. Масенко, С. М. Медвідь-Пахомової, І. В. Муромцева, В. А. Никонова, Є. С. Отіна, Т. І. Поляруш, Ю. К. Редька, С. А. Реммера, О. С. Стрижака, О. В. Суперанської, М. І. Сюська, В. М. Топорова, О. М. Трубачова, З. Т. Франко, М. Л. Худаша, П. П. Чучки, В. П. Шульгача, М. Т. Янка та у багатьох інших дисертаційних роботах, монографіях, словниках, статтях тощо» [5, с. 284].

Теоретичні основи морфемного та словотвірного аналізу онімів викладені в монографіях (наприклад, такі аспекти, як стилістика морфеміки і словотвору та будова пропріальних конструкцій [6, с. 113, 201–223]; деривaційна структура онімії і продуктивність словотвірних типів [7, с. 340–396]) та словниках (так,

Д. Г. Бучко і Н. В. Ткачова подали дефініції таких термінопонять, як модель, словотвір, словотвірні, аналіз, гніздо, модель, тип тощо [8, с. 123, 163–165].

Незважаючи на наявність достатньої кількості досліджень, комплексної праці, у якій була б узагальнена інформація про словотвірні і морфемні ознаки власних назв української мови, ще немає, хоча потреба в таких висновках беззаперечна, чим і визначається **актуальність теми** нашої наукової статті.

Мета роботи – систематизувати словотвірні і морфемні особливості пропріальних одиниць української мови.

У процесі дослідження використано **методи** класифікації і систематизації, описовий метод і прийом кількісних підрахунків.

Деривaційний спектр онімії загалом досить різноплановий, можливо, навіть ширший, ніж загальних назв, однак кожен онімний розряд має більш або менш продуктивні способи словотворення. Наприклад, серед питомих особових імен поширене основоскладання (*Всеволод*, *Ярослава*), ойконімів – суфіксація (*Іванк**івці**, Михайл**івка***), хоронімів – синтаксичний різновид (*Закарпатська область, Шепетівський район*), товаронімів – власне семантизація (коньяк «*Асканія*», цукерки «*Ромашка*») і т. д. Детальний словотвірний аналіз таких пропріативів можливий лише після з’ясування твірної основи та мотивації кожної власної назви, і часто саме такі завдання ставляться дослідниками у процесі написання ними дисертацій, монографій, посібників, а якщо невелика кількість онімів – то й статей або тез.

Серед вітчизняних дериватологів немає одностайності у визначенні способів словотвору, тому пропонуємо розрізняти два основні види – **лексико-семантичний** (зокрема, власне семантизація, акцентуація, плюралізація, синтаксичний різновид і стягнення, що часто вважають підвидом попереднього) та **морфологічний** (чотири основні підвиди: афіксація, усічення, складання і конверсія).

Коротко схарактеризуємо складники першого способу.

Як **власне семантизація** кваліфікуються два різновиди – **онімізація**, коли власною назвою стає апелятив (водограй → пісня В. Івасюка «*Водограй*», земля → кінофільм О. Довженка «*Земля*»), та **трансонімізація**, коли пропріатив з одного онімного розряду переходить в інший (річка Смотрич → готель «*Смотрич*», гори Карпати → футбольна команда «*Карпати*»).

Якщо похідне слово вживається в назовному відмінку множини, такий вид словотворення вважається **плюралізацією** (гори *Анди*, сузір’я *Терези*).

Зміна наголосу при словотворенні – основна риса **акцентуації** (ім’я по батькові Богда́нович → прізвище *Богдано́вич*, прізвисько Бара́н → прізвище *Ба́ран*).

Найбільш поширений серед онімів різновид – **синтаксичний**, коли власною назвою стає словосполука (мікротопоніми *На березі, Під дубом*), словосполучення (сузір’я *Велика Ведмедиця*, смт. *Стара Синява*) або навіть речення (роман Панаса Мирного «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*», кінофільм Р. Споттісіуда «*Стій! Або моя мама стрілятиме*»).

Скорочення словосполучення чи речення – це ознака **стягнення**, або **універбації** (на вулиці Шевченка → на *Шевченка*, Республіка Молдова → *Молдова*).

Найбільш поширеним типом морфологічної деривації є **афіксація**, зокрема **суфіксація** (прізвище *Гнат**юк***, село *Монастир**ок***), **префіксація** (прізвище ***Не**сват*, село ***Під**гора*), **конфіксація** (село ***Зар**іченка*, прізвище ***Під**дуб**ець***), рідше – **флективний** підвид (імена *Валентин**а***, *Євгені**я***). Зазначимо, що серед онімів не фіксуються постфіксальні й комбіновані (на зразок префіксально-постфіксального та подібних) утворення.

Усічення, або **безафіксний** спосіб, трапляється значно рідше, і це стосується відкидання початкових, кінцевих або середніх частин слова, тобто **аферези** (прізвище *Бецькой* ← **Тру**бецькой, ім'я *Гнат* ← **І**гнат), **апокопи** (ім'я *Арсен* ← Арсен**ій**, містечко *Новодвор*, нині Городок ← прізвище Новодвор**ський**) або **синкопи** (село *Степівка* ← Сте**м**пківка ← прізвище Стемпковський). Різновиди усічення можуть комбінуватися з чергуваннями, афіксацією, акцентуацією тощо (імена *Гри**ць*** ← Гри**горій**, *Слав**а*** ← **В'яче**слав).

Більш поширені в ономастиці різновиди **складання**, такі як **основоскладання** (ім'я *Миро**о**слав*, село *Чорн**о**води*), що може поєднуватися із суфіксацією (*Ново**о**сіл**к**а*), **словоскладання** (роман Г. Уелса «*Людина-невидимка*», місто *Могилів-Подільський*), **абревіація** (*НТШ* ← **Н**аукове **т**овариство імені Тараса **Ш**евченка, *США* ← **С**получені **Ш**тати **А**мерики), і сюди ж ми віднесли **зрощення**, або **лексико-синтаксичний** тип (прізвища *Дерипапа*, *Затуливітер*), а також **контамінацію**, коли змішуються дві твірні лексеми (ім'я *Андріян* ← Андрій та Андріан, село *Сандаліна* ← Санкт-Долина і сандалії).

Оскільки всі оніми є іменниками або субстантивованими конструкціями, то зрозумілою є висока продуктивність **субстантивації** як різновиду **конверсії**, або **морфолого-синтаксичного** типу словотворення, коли пропріативами стають переважно прикметники (річка *Бистра*, прізвище *Малий*), рідше – інші частини мови (кличка собаки *Хватай*, ресторан «*Швидко*»).

Якщо співвіднести лексико-семантичний і морфологічний способи словотворення з онімними полями, то перший більш часто фіксується із-поміж ідеонімів, прагматонімів, ергонімів і космонімів, а другий – серед вітонімів і топонімів.

Певним чином деривація власних назв стосується продуктивності словотвірного типу, яка на синхронному рівні може бути **гегемонійною** (засвідчено понад 75 % фіксацій; наприклад імена по батькові на ***-ович***: *Петр**ович***), **максимальною** (понад 50 %; модель пелагонімів «іменник + прикметник»: *Чорне море*), **високою** (від 25 % до 50 %; банконіми-абревіатури: «*Імпексбанк*»), **середньою** (від 5 % до 25 %; ойконіми на ***-івка***: *Христин**івка***), **низькою** (від 1 % до 5 %; прізвища, утворені шляхом словоскладання: *Дівеєв-Церковний*), **мінімальною** (менш ніж 1 %; назви магазинів, утворені шляхом онімізації предикативних конструкцій: «*Не проходьте мимо*») і **нульовою** (відсутня модель, на зразок префіксальних форм імен по батькові), а на діахронному – **зростальною** (кількість назв протягом досліджуваного періоду

постійно збільшується), **спадною** (чисельність онімів постійно зменшується), **зростально-спадною** (кількість пропріативів спочатку зростає, а потім зменшується), **спадно-зростальною** (чисельність назв спочатку зменшується, а потім зростає), **стабільною** (кількість назв протягом досліджуваного періоду залишається приблизно на одному рівні), **епізодичною** (певна модель фіксується лише один раз), **спорадичною** (певна модель фіксується двічі, проте розмежовано в часі) та **хвилеподібною** (продуктивність моделі є нестабільною) [9, с. 357–396]. Зазначимо, що таке розмежування можливе і для груп пропріальних одиниць, виокремлених на основі інших критеріїв: семантики твірної основи, мотивації тощо.

Алгоритм **морфемного** аналізу власних назв принципово не відрізняється від такого ж розбору апелятивів, однак слід враховувати високу продуктивність в онімах явища опрощення. Для прикладу порівняємо будову відапелятивних і відонімних дериватів, на зразок: ***по-лісь**-к-ий* ← ліс, ***полісь**-к-ий* ← Полісся [10, с. 322]; ***кра-їн**-а* ← край, ***україн**-ськ-ий* ← Україна [11, с. 186, 435]. Як бачимо, у пропріативах, незважаючи на зрозумілість їхнього походження, часто не виокремлюється простий корінь, тому можливі й такі варіанти: ***київ**-ськ-ий*, ***ки**-ян-ин* [12, с. 173–174], коли не завжди простежується той самий корінь у різних похідних.

Зважаючи на це, серед власних назв прийнято виокремлювати моделі, які не завжди ототожнюються з морфемною будовою. Наприклад, серед українських прізвищ найбільш поширеними є чотири типи: 1) на ***-енк-о***, ***-єнк-о*** (*Коваль**енк**о*, *Мусі**єнк**о*); 2) на ***-ук***, ***-юк***, ***-чук*** (*Петр**ук***, *Сергій**чук***, *Тополю**к***); 3) на ***-ськ-ий***, ***-зьк-ий***, ***-цьк-ий*** (*Гайсин**ськ**ий*, *Збараз**ьк**ий*, *Петри**цьк**ий*); 4) онімізовані апелятиви (*Вовк, Гармаш*), або із-поміж ойконімів – моделі на ***-івк-а*** (*Берез**івк**а*, *Любаш**івк**а*), ***-івц-і***, ***-инц-і*** (*Черн**івц**і, Ярмол**инц**і*), ***-ів***, ***-ин*** (*Харк**ів***, *Чигир**ин***), композити (*Житомир*, *Тернопіль*), субстантивовані ад'єктиви (*Рівне*, *Тальне*), плюральні форми (*Броди*, *Суми*) тощо.

Із морфемікою пов'язане і групування онімів за структурою, зокрема виділення **простих** форм, які можуть бути **безафіксними** (ім'я *Віра*, село *Хутір*) і **афіксальними** (клички тварин *Мур**чик*** і *Рябк**о***), та **складних**, таких як **композити** (місто *Вільногірськ*, дуб *Любомудр*), **юкстапозити** (подвійне ім'я *Богдан-Ігор*, місто *Володимир-Волинський*), **зрощення** (міфоніми *Вернидуб* і *Крутиус*) та **абревіатури** (*Євразія*, *ЛАЗ* ← **Л**ьвівський **а**втобусний **з**авод), а також сполучення із з'єднувальними голосними (смт. *Біл**о**гір'я*, теонім *Чорн**о**бог*) або без них (ойконіми *Миргород*, *Ямпіль*) [13, с. 216–223].

Морфемні і словотвірні засоби образності власних назв важко розрізнити, тим паче, що вони не настільки поширені, як фонетичні чи лексичні. Зокрема, наявність спільнокореневих слів дозволяє підкреслити вагомість семантики окремих лексем: *... **сонцю** усміхається місто **Сонцеград*** (В. Коломієць); *Ми – репані жителі **Хохландії**, ми – **хохли** з обвислими вусами* ... (В. Голобородько), причому часто це супроводжується етимологізацією найменувань: *В зелене **Журавне** летять **журавлі**, А **лебеді** – у **Лебедин*** (П. Воронько) [14, с. 174–175].

Суфікси можуть надавати пропріальним одиницям емоційно-експресивного забарвлення: як позитивного: *Дніпр**ик** тут малий знайшовся, Неспокійне*

*Дніпр**еня*** ... (О. Ющенко), так і негативного: *Птиці хотіли Той камінь Перелетіти – Їм крила звелів Змій-Тугар**ище** Покрутити* (А. Мойсієнко).

Підсумовуючи, ще раз зазначимо, що основними способами творення найменувань живих істот та географічних об'єктів є афіксація, складання і власне семантизація, а інших онімних класів – різновиди лексико-семантичної деривації.

Із словотвірними нерозривно поєднані морфемні ознаки, що яскраво проявляється в розрізненні продуктивних моделей пропріативів і детальній характеристиці простих і складних форм онімів.

У наступних студіях узагальнювального характеру можуть бути детально описані морфологічні й синтаксичні особливості власних назв, що дозволить сформувати цілісне бачення граматичного спектру українського ономастикону.

Список літератури

1. Українська мова : енциклопедія. Редкол. : Русанівський В. М. , Тараненко О. О. , Зяблюк М. П. та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
2. Крижанівська О. І. Валентність морфем в основах ойконімів української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 – укр. мова. Дніпропетровськ, 1995. 18 с.
3. Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України. Lublin : Redakcja Wydawnictw KUL, 2001. 325 с.
4. Крижанівська О. І. Інверсійний словник ойконімів України. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. 218 с.
5. Торчинський М. М. Онімна система і критерії її аналізу. *Наукові записки Тернопільського національного університету*. Серія : Мовознавство. Тернопіль, 2014. Вип. 11. С. 282–287.
6. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Частина ІІ. Функціонування власних назв. Хмельницький : ХНУ, 2009. 374 с.
7. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Хмельницький : Авіст. 2008. 548 с.
8. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Словник української ономастичної термінології. Харків : Ранок-НТ. 2012. 256 с.
9. Полюга Л. М. Словник українських морфем. Київ : Довіра. 2009. С. 322.
10. Там само. С. 186, 435.
11. Там само. С. 173–174.
12. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Частина ІІ. С. 216–223.
13. Хлистун І. В. Власна назва в українській поезії ІІ пол. ХХ ст. (семантико-функціональний аспект) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – укр. мова. Умань, 2006. 236 с.